

החלון - והמראה : על תחדישי הלשון של ס' יזהר**

תחדישי הלשון (ניאולוגיזמים) של ס' יזהר הסבו אליהם את שימת הלב של אנשי הלשון ושל מבקרי הספרות כאחד ונידונו, יחסית למאפיינים לשוניים אחרים שלו, בפירוט. ג' שקד במיוחד הוא שהבליט, בשורה של עבודות, את המשמעות העקרונית של התופעה (1971: 37-38; 1982: 46-47; 1987: 164-166, 178-183; 1993: 195-198, 208-214) בעוד ש' שור (1971) חקר את הדיפרנציאל הסמנטי של תחדישי הלשון; א' מעפיל (1988: 382-423, 480-518) דן בפונקציות השונות שעשויים התחדישים למלא במסגרת המבע הלשוני, ואילו ר' ניר (1993: 131-132) ומ' מוצניק (1995) בחנו את דרכי התצורה של התחדישים.

ברור כי את תחדישי הלשון יש לבחון בהקשר לתופעות לקסיקליות אחרות המאפיינות את הלשון של ס' יזהר, כגון הנטייה להשתמש ב"מילות כלח", כלומר בערכים מילוניים אשר שכיחותם נמוכה מאוד (ד' סדן, 1961), ארכאיזמים (ז' בן-פורת, 1978) ועוד. אף את התופעות הלקסיקליות יש לראות בהקשר הרחב של תופעות המיוחדות לס' יזהר במישורים נוספים של המבע הלשוני, כגון הסינונים במישור הסמנטי, המחזורת הארוכה במישור התחבירי (ג' שקד הקדיש לשתיהן התופעות האחרונות, בפרט לסינונים, שימת לב רבה, וראה במחקריו הנזכרים לעיל) או השימוש הסוטה בצירוף הכבול במישור הקולוקטיבי

* הח"ך אבי מעפיל הוא מרצה בחוג לספרות ולספרות ילדים במכללה לחינוך ע"ש דוד ילון.

** מאמר זה מבוסס על סעיף מתוך הדיסרטציה שלי (מעפיל, 1988), שנכתבה בהדרכתם של פרופ' יוסף אבן ז"ל ושל פרופ' דוד וינפלד יבלי"א. על היבט נוסף של תחדישי הלשון של ס' יזהר, היבט שלא יידון במאמר שלהלן, והוא המרחק הסמנטי שבין תחדישי הלשון לבין המילים הנרדפות הסמוכות להם בלשון "הסטנדרטית", יוכל המעוניין למצוא בעבודתי הנ"ל (406-423), ושם גם ימצא מדגם ממין ומוער של התחדישים (480-518).

(מירקין, 1968). הפעולה המצטברת של כל אלה, ולא של כל אחד מהם כשהוא לעצמו, היא אשר גרמה לכך שסי' יזהר "הפך את הסיפורת ללשון סתרים של יודע-יחין", כניסוחו החרף של ג' שקד (1987: 165).

במסגרת הנוכחית של הדיון, לא אוכל להידרש לבדיקה מקיפה של סגנונו של סי' יזהר, ואפילו לא לדיון מפורט בכל החריגות הלקסיקליות של סי' יזהר מן הלשון הסטנדרטית. בחרתי לעסוק כאן בתופעה של תחדישי הלשון שלו, מתוך ההנחה כי תופעה זאת גם אם היא חסרה משקל כמותי מכריע הרי היא מהותית לו מאוד, וכי בדיקתה עשויה להצביע על המגמות העיקריות הפועלות במישור הלקסיקלי של הלשון בסיפוריו ואף במישורים לשוניים נוספים.

הפונקציה הרפרנציאלית של תחדישי הלשון

תחדישי הלשון עשויים למלא, באופן כללי, שתי פונקציות שונות, אשר אותן אכנה להלן, על-פי המונחים הידועים היטב של יאקובסון (1986), "רפרנציאלית" ו"פואטית".

תחדיש לשון הבא לסתום "חלל" מילוני, לספק סמל לשוני המתייחס לרפרנט במציאות שהלשון הסטנדרטית חסרה אותו, ממלא פונקציה רפרנציאלית ומהווה חלק מן התהליך הכללי של התרחבות המילון. אין ספק כי הדחף "לכנות דברים בשם" הוא דחף עמוק מאוד של סי' יזהר. המחשה לפעולתו של דחף זה בהקשר חוץ-ספרותי יש במכתבו של יחיעם וייץ לרמה (סמסונוב) מחודש אוגוסט 1939 (מכתבי יחיעם וייץ, 1966: 208-209), שבו הוא מספר לה על טיול שערכו, הוא וחברו הטוב יזהר (סמילנסקי), עד לקצות המושבה רחובות:

[...] אור של חמה שוקעת מאחורינו, והיא שופכת, ממש שופכת - מין צבע שאין כמוהו על הפרדסים הירוקים, עד שי.[זהר] קופץ וצווח, וכל מיני אור וכל מיני צבע [...] וכשמפנים את הראש פוגעים בשמש שהיא כולה אש צהובה, שאינה צורבת יותר, והיא עטויה בים של צהוב ("תר... ג'!" - אומר י.[זהר]) חריף, כהה במקצת ("תפ... ז'!" - אומר י.[זהר]), וכל כך הרבה יש ממנו [...]

יחיעם מאפיין את יזהר בדרך קומית במקצת, כמי שרגיש לנופים, ובפרט לאור ולצבע, רגישות גופנית כמעט. מתוך רגישות מיוחדת זאת חיפש יזהר אחרי המסמנים הלשוניים התואמים במדויק את המסומנים

במציאות - תת-גוונים מסוימים של הצבע הצהוב. מכיוון שהלשון הסטנדרטית "המשומשת" חסרה כלים עדינים במידה מספקת כדי לאייד רפרנטים אלה, נאלץ יזהר למלא את ה"חלל" המילוני באמצעות תחדישי הלשון "תרז...ג" ו"תפז...ז".

עדות ישירה ומעניינת ביותר של סי' יזהר עצמו על התפקיד הרפרנציאלי של תחדישי הלשון ב"ימי צקלג" יש במכתביו למילונאי יעקב כנעני, כולם כתשובה לשאלותיו של כנעני על תחדישי לשון מסוימים שלו. כך, לדוגמה, כתב יזהר (ארכיון "גנזים" של אגודת הסופרים, 1/67621):

מכובד,

שתיים שאלת:

(1) עשתונן - עשתונות, מחשבה, רעיון; להיות בהכרה, בתודעה, להיות מודע וכו'.

(2) עשנות - מ"עשן", תכונת המצב שיש בו עשן, פְּכוּת עשנית, וכו'.
בברכה ובכבוד,
יזהר סמילנסקי

במכתב זה ובמכתבים אחרים מגדיר סי' יזהר בדייקנות את הדזיגנציה של תחדישי לשון אחדים משלו. בהגדרות אלה נוטה סי' יזהר להבליט את דרגת ההסכמיות הגבוהה של התחדיש, בציון השורש הדקדוקי או מילת הבסיס, הדגם הנורמטיבי, המשקל או הבניין, והזיקה של התחדיש לרבדים מסורתיים של הלשון העברית, כגון לשון חכמים (דוגמאות נוספות ראה שם, 29938 ו-1/29938). באופן זה מציב סי' יזהר את התחדיש על רקע הפרדיגמה "הנורמלית" הקיימת בלשון, ומבליט בכך את הפוטנציאל הקומוניקטיבי שנושא התחדיש.

ואכן, העובדה הפשוטה היא, שרבים מבין תחדישי הלשון של סי' יזהר נכללו כערכים במילונים שונים, בפרט באלה של כנעני ושל אבן-שושן. ש' שור (1971: 799), במחקרו על תחדישי הלשון, ראה את המילון של אבן-שושן, מהדורת 1966, כמייצג את הפרדיגמה "הנורמלית" של הלשון. בהתאם לכך בחר כמדגם למחקרו בשבע מילים מתוך "ימי צקלג" שלא הופיעו במילון. אולם ההשוואה למהדורה מאוחרת יותר של אותו מילון עצמו, שהופיעה בשנת 1972, מגלה כי חמש(!) מבין שבע המילים נכללו בידי אבן-שושן במהדורה המאוחרת, ורק שתיים מהן (פעוטעוט, גִּנְגִּי) אינן מופיעות בו. אפשר להניח כי לו מחקרו של שור היה נדפס לא בשנת 1971 אלא שנה אחת לאחר מכן, היה מדגם

התחדישים שביסוד מחקרו שונה באופן ניכר מאוד. עובדה זאת משקפת את התחושה של המילונאים, כי אין לראות בתחדישים אלה תצורות חד-פעמיות בלבד וכי הם נושאים פוטנציאל ודאי להיעשות לחלק מן הלשון "הסטנדרטית", מה שמצדיק את הכללתם כערכים במילון.

הפונקציה הפואטית של תחדישי הלשון

תחדישי הלשון הממלאים פונקציה רפרנציאלית מאופיינים בהתכוונות (Einstellung) אל מה שהם מסמנים במציאות. בניגוד להם, תחדישי הלשון הממלאים פונקציה פואטית מאופיינים בהתכוונות אל המסמן הלשוני עצמו. במקרים אלה, תחדישי הלשון אינם באים למלא "חלל" מילוני-רפרנציאלי אלא להסב את שימת הלב אל המבע עצמו. גי שקד טוען (1971: 37) כי הניאולוגיזם -

[...] אינו מקרב ללשון הדיבור אלא מנכר את הלשון. אלה הם אפקטים של חידוש המסורת הלשונית המטים את תשומת לבנו אל כלי הלשון [...] הקורא חייב לתהות על מובנו של הסימן; לפיכך חוזר הסימן ומקבל עוצמה משלו, והלשון מתרחקת מלשון הדיבור שבה תפקידו של הסימן לשרת את המסומנים.

במקרים אלה, החריגה הלקסיקלית מן הפרדיגמה "הנורמלית" היא בגדר פריצת השפה ולא הרחבתה (ניר, 1979: 165-168). עדות מעניינת לשימוש כזה יש במכתב אחר של ס' יזהר לכנעני ("גנויים" 49016/א):

[...] חוששני, כי לא אדע להגיד בדיוק מניין קפץ ובא "מִחְמַח" הלו - הצליל שאול מן מִסְמַס, מִזְמֵז, מִקְמַק - אלא שחזק יותר ומבטל יותר, והשורש היכן שהוא מן מחי, מחה, מחוי, מחח, ימח - שעניינו: נמס, מעך, מחק, התרופף, בוזבז וכי' - ובדיוק לשכזה הייתי צריך אז. [ההדגשה - במקור]

במקרה זה מגלה ס' יזהר חוסר ביטחון באשר לדרכי התצורה של התחדיש ובאשר למשמעותו המדויקת. "מִחְמַח" הוא דוגמה מובהקת למה שמכנה ליץ' "Nonce Formation" (Leech, 1969: 42), כלומר תצורה חד-פעמית בהקשר ספציפי בלבד.

היפותזה

המיוחד לשימוש של ס' יזהר בתחדישי הלשון מונח לא בכפילות הפנימית של הפונקציות השונות, הרפרנציאלית והפואטית, כשהיא לעצמה. באופן כללי, נכון לתפוס את היחסים שבין שתי הפונקציות של תחדישי הלשון לא במונחים דיכוטומיים אלא במונחים דיאלקטיים, כניגוד שאינו ניתן להפרדה, למעשה (ניר, 1993: 128-129). אפילו בדוגמה האחרונה ("מִקְחָמֵח") בולטת במידה כלשהי לא רק ההתכוונות אל הקסמן הלשוני עצמו אלא גם ההתכוונות אל המסומן: התחדישי נושא מטען אקספרסיבי ("חזק יותר ומבטל יותר") בהשוואה למילים הנרדפות הכלולות בפרדיגמה "הנורמלית" של הלשון, ובכך הוא מאייד את המסומן במציאות בדיוק רב יותר.

כל תחדישי לשון הממלא פונקציה רפרנציאלית מסב בה בשעה שימת לב גם אל עצמו, בהיותו מבע הסוטה מן הנורמה של הלשון הסטנדרטית. בכך ממלא התחדישי, כל תחדישי שהוא, גם פונקציה פואטית בדרגה כלשהי, ולו נמוכה מאוד. יש להעיר כי הקביעה ההפוכה אינה נכונה אלא ברוב המקרים: לא כל תחדישי הממלא פונקציה פואטית, ובעיקר תחדישי מן הסוג של "מילים מומצאות", ממלא גם פונקציה רפרנציאלית (ברונבסקי, 1975: 118-124).

ההיפותזה שאני מבקש להציג היא, כי המיוחד לתחדישי הלשון של ס' יזהר מונח לא בכפילות של הפונקציות השונות, אלא בשאיפה להגיע לאיזון בין שתי הפונקציות: תחדישי הלשון שלו מתכוונים בעוצמה שווה הן למסומן על-ידם במציאות והן לקסמן הלשוני עצמו.

טענה זאת אבדוק באמצעות דרגת השקיפות הלשונית של התחדישים של ס' יזהר. "שקיפות לשונית" מתבטאת בכך שהקורא הנתקל במילה שאינה מוכרת לו עשוי לעמוד על משמעה על-פי המבנה המורפולוגי של המילה, המטען הסמנטי שהיא נושאת והרצף התחבירי שהיא נתונה בתוכו. הנחת היסוד היא, כי הפוטנציאל התפקודי של התחדישי - רפרנציאלי או פואטי - מופעל באמצעות דרגת השקיפות שלו: שקיפות לשונית בדרגה נמוכה בלבד, כלומר: אטימות, תפעיל את הפוטנציאל הפואטי של התחדישי, ואילו שקיפות לשונית בדרגה גבוהה תפעיל את הפוטנציאל הרפרנציאלי שלו. במקרה הראשון יסב התחדישי שימת לב "אל עצמו", ואילו במקרה השני - אל ה"עולם".

לרוב תחדישי הלשון של ס' יזהר יש דרגה ממוצעת של שקיפות לשונית: הם "אטומים" למחצה, ובכך הם ממלאים פונקציה פואטית

מובהקת, כשם שהם "שקופים" למחצה, ובכך הם ממלאים פונקציה רפרנציאלית מובהקת לא פחות.

מתודה

מהו "תחדיש לשון" בכלל? מצב הנזילות הלקסיקלית הגבוהה של העברית החדשה מקשה מאוד על מתן הגדרה ל"סטייה", ועושה את מדידת שיעורה של הסטייה מן הפרדיגמה "הנורמלית" למשימה בלתי אפשרית כמעט (ניר, 1978: 42-61). בהתחשב בקשיים אלה, נקבעה ההגדרה האופרטיבית הבאה:

תחדיש לשון הוא מילה שאינה מופיעה ב"מילון החדש" של אבן-שושן מהדורת 1972 או, לחילופין: תחדיש הוא מילה המופיעה במילון זה, בתנאי שהמובאה המדגימה את אופן שימושה של המילה לקוחה מאחד מסיפורי של סי' יזהר בלבד.

אין ספק כי הגדרה זאת סובלת מקשיים שונים. אולם, למרות קשיים אלה נתקבלה ההגדרה הנ"ל, שיש בה בסיס מילוני אחיד ופשוט למדי לבדיקה, מתוך ידיעה כי כל הגדרה אופרטיבית אחרת תסבול גם היא מחוסר דיוק מסוים.

כבסיס הטקסטואלי של הבדיקה נבחרו הסיפורים הבאים:

א) סיפורי הקובץ "החורשה בגבעה": "בחורשה אשר בגבעה"; "אפרים חוזר לאספסת"; "מסע אל גדות הערב"; "לילה בלי יריות".

ב) שלוש מאות העמודים הראשונים של "ימי צקלג".

ג) סיפורי הקובץ "סיפורי מישור": "ערימת הדשן"; "הנמלט"; "חבקוק"; "סיפור שלא התחיל".

סיפורים אלה נבחרו בהיותם מייצגים שלבים שונים בכתיבתו של סי' יזהר, מן הסיפורים המוקדמים שנאספו לקובץ של "החורשה בגבעה" (1947), דרך "ימי צקלג" (1958) ועד לסיפורים המאוחרים יותר שנאספו ל"סיפורי מישור" (1963). באשר ל"ימי צקלג" לא נבחר מדגם אקראי כלשהו, למשל כל עמוד חמישים, אלא נסקרו שלוש מאות עמודים רצופים, בהנחה כי עמודים אלה מייצגים את יחידות הבנייה הסיפוריות השונות, כגון דיאלוג, שיח פנימי, תמונה סיפורית ועוד. בסך הכל נמצאו 407 תחדישי לשון לפי ההתפלגות הבאה :

שמות תואר - 155 תחדישים (38.08%)

שמות עצם - 134 תחדישים (32.92%)

פעלים - 73 תחדישים (17.93%)

תוארי פועל - 45 תחדישים (11.05%)

התפלגות התחדישים לפי חלקי הדיבר מאשרת, במידה מסוימת, את ההנחה בדבר אופיה השמני-אפיתטי של הלשון בסיפורי סי' יזהר (כרמי, 1977: 127-143): קבוצת השמות (תואר ועצם) מהווה יחד כ-71% מן המדגם.

להלן אבדוק שלושה אספקטים עיקריים, המשפיעים על דרגת השקיפות הלשונית של תחדישי הלשון של סי' יזהר: (1) מורפולוגי, (2) סמנטי, (3) תחבירי.

דרגת השקיפות המורפולוגית של תחדישי הלשון

מילה היא שקופה מן הבחינה המורפולוגית, אם היא בנויה מדגמים שכיחים בלשון "הסטנדרטית". כמעט כל התחדישים של סי' יזהר שנמצאו במדגם מאופיינים בדרגת שקיפות מורפולוגית גבוהה. תחדישים אלה מבוססים על דגמים (בניינים במערכת הפועל, משקלים במערכת השם) הקיימים בלשון "הסטנדרטית", ובכלל זה גם תחדישים שבסיסם שאול משפה אחרת, כמו בְּרַחְשִׁי [מערבית: ברעיש = יתוש] במשפט: "חום גיבור, חום נער, של ימי קציר, זהור, ברחשי" (ימי צקלג, 143), או: "בִּסְבֵּס" [נגזר מן: בס, במשמעות של: דיבר בקול נמוך ועבה] במשפט: "בִּיסְבֵּס לו מוטה" (ימי צקלג, 18; 228; 274). בדוגמה הראשונה ("ברחשי") ברור כי זהו שם תואר שנבנה באמצעות צירוף של סופית הגזירה (Suffix) לבסיס, וכי בדוגמה השנייה ("בסבס") זהו פועל בפיעלל, תת-בניין שכיח של פיעל.

ברוב המקרים, אפילו אם נסלק את הסימנים התוכניים או התחביריים (למשל, מיקומה של המילה ברצף המשפט או מילת יחס הבאה לפניה), ניתן לזהות את הדגם המורפולוגי של המילה. אפשר לקבוע באופן החלטתי, לדוגמה, כי "נִטָּץ" [אנונימטופיאה: סימן קולי בין החֶמֶר לחמור] במשפט: "ורק להוסיף ולנטץ נטץ לאורך כל הדרך" (סיפורי מישור, 157-158) הוא שם עצם ממשפחת הסגוליים, אף-על-פי שהשורש (נ-ט-צ) אינו קיים כלל בלשון הסטנדרטית. בדומה, ניתן לקבוע כי התחדיש "קִרְדָּע" [הרכב של: קרקר + צפרדע] במשפט:

"צפרדעים מקרדעות" (ימי צקלג, 285), שאף בסיסו אינו קיים, הוא פועל בבניין פיעל.

הנטייה של תחדישי הלשון של ס' יזהר לדרגה גבוהה של שקיפות מן האספקט המורפולוגי נמצאה גם במחקרו של ש' שור. דרגת השקיפות המורפולוגית של תחדישי הלשון נבדקה באותו חלק של הניסוי, שבו נתבקשו המשתתפים לקבוע את המשמעות של המילה כשהיא נתונה בבידוד, מחוץ להקשרה, על-ידי בחירה בין ארבע אפשרויות פירוש, שכללו את הסינונים המילוני הקרוב ביותר לתחדיש ועוד שלושה מסיחים (שור, 1971: 791). סיכום הממצאים מראה כי לשישה מבין שבעת התחדישים שנבדקו יש דרגת שקיפות גבוהה גם כשהם בבידוד, ורק לגבי מילה אחת ("הֶרְחַש") נמצא כי השקיפות המורפולוגית שלה היא בינונית בלבד (שם, 801-803).

דרגת השקיפות המורפולוגית של התחדיש גבוהה יותר ככל שהדגם המורפולוגי שכיח יותר בלשון הסטנדרטית. באופן זה אפשר להסביר, מדוע נמצאה במחקרו של שור דרגה בינונית בלבד של שקיפות מורפולוגית למילה "הֶרְחַש": משקל הֶפְעֵל, המשמש כשם פעולה בבניין הפעיל, הוא נדיר ביותר. אולם בדרך כלל נוטה ס' יזהר, כאמור לעיל, להשתמש בדגמים מורפולוגיים שכיחים. כך נמצא במדגם, כי מבין 155 תחדישי שם התואר נגזרו 62 תחדישים, המהווים 40% מכלל שמות התואר, דוגמת "ברחשי" לעיל, באמצעות צירוף סופית הגזירה "-י" לשם עצם, שהוא הדגם הרווח ביותר לתצורת שמות התואר בלשון הסטנדרטית. כדוגמה נוספת, 37 מבין תחדישי שם התואר, המהווים 23.87% מכלל שמות התואר במדגם, נבנו במשקל מִפְעֵל השכיח מאוד.

דרגת השקיפות הסמנטית של תחדישי הלשון

על דרגת השקיפות הסמנטית של תחדישי הלשון עשויים להשפיע שני גורמים עיקריים:

- 1) המטען הסמנטי של הדגם המורפולוגי ;
- 2) דרגת השכיחות הלקסיקלית של הבסיס.

1) המטען הסמנטי של הדגם המורפולוגי

דרגה גבוהה של שקיפות סמנטית יש לתחדיש המקיים יחס סמנטי אוטומטי לחלוטין בין הבסיס לדגם (הפורמטיב). תחדישים כאלה הם,

למשל: א) שמות עצם הנבנים בתוספת סופית הגזירה "-וֹן", כמו "קִצְיֹון" (ימי צקלג, 287), "נָאֲדִיוֹן" (שם, 202) או "פִּסְיֹון" [מִן: פִּסִּיק; בהשאלה: כינוי לאדם נמוך קומה ורוזה] במשפט: "שִׁיקָא קִטִּינָא מוֹטל אין רוח, פִּסִּיקוֹן קל שְׂכוּהָ" (שם, 290; 216): לסופית הגזירה "-וֹן" יש בעברית הסטנדרטית משמעות קבועה של הקטנה. ב) צורות ריבוי לשמות עצם, הקיימים בלשון בצורת היחיד בלבד, כמו "חֲחֻקִּים" (ימי צקלג, 73) או "שִׁעְמוּמִים" (שם, 190): אף כאן יש יחס סמנטי אוטומטי לחלוטין בין הבסיס (צורת היחיד) לבין הדגם המורפולוגי (צורת הריבוי). ג) שמות תואר במשקל "פִּעְלִיל", כגון "כְּבִדְדִי" (סיפורי מישור, 168), "רִטְבּוּבִי" (ימי צקלג, 92) או "תִּפְלִיל" (החורשה בגבעה, 280): לדגם זה יש משמעות קבועה של הקטנה.

דרגה נמוכה בלבד של שקיפות סמנטית יש לתחדישים המאופיינים בכך שלדגם שנבנו לפיו יש בעברית הסטנדרטית רכיבי משמעות דומיננטיים, שאינם מופעלים בתחדיש עצמו, והמשמשים מתוך כך כמסחכים בדרגה גבוהה. לקבוצת התחדישים של תואר הפועל, למשל, הנבנים על-פי הדגם של שם תואר בנקבה רבות, כגון "קִתְנוֹקוֹת" (ימי צקלג, 171) יש שקיפות סמנטית נמוכה מאוד, ואין תפקודם כתוארי הפועל עשוי להיקבע בבידוד אלא בתוך ההקשר בלבד. כך, לדוגמה, במשפט: "וְאִמֶּר פְּשׁוּטוֹת עַד תְּדַהֲמָה" (סיפורי מישור, 74) או: "הַגְּבֵעָה שִׁמְמוֹל שׁוֹב אֵינָה מוֹאֲרֵת אֶלָּא פּוֹשְׁרוֹת" (ימי צקלג, 47).

על הרצף שבין קבוצות אלה של תחדישים, אשר יש להם דרגת שקיפות סמנטית נמוכה מאוד או גבוהה מאוד, מפוזרות רוב הקבוצות האחרות של התחדישים בהתאם למטענים הסמנטיים של הדגם שנבנו לפיו. אפשר להניח, למשל, כי לקבוצת תחדישי שם התואר הנבנים באמצעות צירוף סופית הגזירה "-נִי" כדוגמת "חֲרָקְנִי" [מִן: חֲרָךְ] במשפט: "וְעִיגוּלִי אֲבָק סָבִיב עֵינָיו הַחֲרָכְנִית" (החורשה בגבעה, 246), יש שקיפות סמנטית שמעל לבינוני בגלל הקשרים המוגדרים למדי שבין המשמעות לדרכי התצורה. הדבר נכון גם ביחס לתחדישים כמו "חֲסָקְנִי" (ימי צקלג, 137), "עֲקָמְנִי" (החורשה בגבעה, 247), ואפילו "פִּחְפִּחְנִי" [אוֹנוֹמָטוֹפִיָּאָה: (פח+פח)+נִי] במשפט: "פַּח מְצִיֹות בִּיסְקוּיט מְעוֹד עֵנָה שֵׁם בְּקוֹל הַבְּרָה פַּח־פַּח־נִי" (ימי צקלג, 175). הוא הדין גם ביחס לתחדישים הנבנים באמצעות צירוף סופית הגזירה "-וֹן", כדוגמת "רִטְבּוּבִי" [מִי שִׁמְרֵיב תַּחְתִּי; תִּינוֹק (כִּינוּי גָּאִי)] במשפט: "דָּבָר חֲדָשׁ: כָּל רֶטֶב יוֹבָא לְבַלְבֵּל" (סיפורי מישור, 56). אף לתחדישים

אלה יש שקיפות שמעל לבינוני, אם כי לא גבוהה מאוד (השווה: די־נור, 1979). לעומת זאת, לקבוצת שמות העצם במשקל "פֻּעוֹל" כגון "בְּחוּשׁ" [מִן: בְּחָשׁ, בְּחָשׁ] במשפט: "בִּיחוּשִׁי אֵבֶק הַתְּכַנְפּוֹ סִבִּיבּוֹ" (ימי צקלג, 255) יש שקיפות סמנטית שלמטה מבינונית, כיוון שלמשקל זה יש מטענים סמנטיים בלתי מוגדרים. כך גם ביחס ל"סלוד" (נגזר משם התואר "סולד" שבצירוף הכבול "חוטם סולד") שבמשפט: "ארכובת משקפיו הצונחים אל סילוד חוטמו" (החורשה בגבעה, 245).

2) זרגת השכיחות הלקסיקלית של הבסיס

השקיפות הסמנטית של התחדיש מושפעת השפעה מכריעה מדרגת השכיחות של בסיסו. בקצה "השלילי" של הרצף נמצאות מילים שדרגת השכיחות של בסיסן היא אפס. אלה הן מילים "מומצאות", שבסיסן אינו קיים כלל בלשון הסטנדרטית. המונח "ניאולוגיזם", בעיקר במשמעות המצמצמת שנתן הפוטוריזם הרוסי למונח, "מכסה" קבוצה זאת של תחדישים (ראה הדיון של ברונובסקי, 1975: 118-124, בעיקר בשירת חלבניקוב). חשוב להדגיש, כי תחדישי מילים מסוג זה אינם מופיעים כמעט לחלוטין במילונו של ס' יזהר. התחדיש האחד במדגם, שאין לו בסיס בלשון הסטנדרטית, המילה "נְטָץ", היא מילה אונומטופיאלית (סימן קולי מוסכם בין הַחֶמֶר לחמורו). השקיפות הפונולוגית של המילה מפצה היטב על השכיחות הלקסיקלית הנמוכה של הבסיס ומאפשרת לקורא לקבוע את משמעות המילה בתוך ההקשר באופן החלטי.

מימין לקבוצה זאת של תחדישים, על פני הרצף, יש להציב את התחדישים הנגזרים מבסיס לועזי. כאלה הם, לדוגמה, שם העצם "רָגֶם" [נגזר מן הבסיס הערבי "רֶגֶם", גל אבנים, על־פי הסברו של ס' יזהר במכתב ליעקב כנעני, ארכיון "גנזים" 29938] במשפט: "אבנים פזורות, ומהן מגובבות רגמים־דגמים" (ימי צקלג, 120); שם הפעולה "צִקּוּד" [נגזר מן הלטינית: Cicada] במשפט: "להיות עם הצרצור הרצוף [...] ובציקוד שאין לו סוף" (סיפורי מישור, 62); הפועל "פִּרְצָלֶץ" [נגזר מן: פרצלציה = חלוקת קרקע ליחידות שטח] במשפט: "יוכבר עשו פארצילציה, לו יפרצלצו את פרצופיהם המפורצלצים" (סיפורי מישור, 123). קבוצה זאת קטנה יחסית במספרה.

סמוכה לקבוצה זאת על פני הרצף היא הקבוצה, הקטנה אף היא, של תחדישים המבוססים על ארכאיזמים, כלומר על מילים אשר אינן

משמשות עוד בלשון העברית הכתובה או המדוברת. כאלה הם, לדוגמה, שם התואר "מקלקל" [מן קלקים, בלשון חכמים: שיער מדובלל ומסובך; קלקי-הצמר] במשפט: "ערפו העטוף צמר מקולק" (ימי צקלג, 13); שם העצם "גלוג" [מן הצירוף: "גלוג לסבתא", על-פי בראשית רבה ל"ו] במשפט: "כל כך חסרי טעם ושדופים היו משלי גידי [...] גילוגי סבתא" (ימי צקלג, 49); הפועל "פקס" [נגזר מן פיקס (= צבע אדום) במובן של התאדם] במשפט: "מפוקס לוורדיות" (ימי צקלג, 266). דוגמה מעניינת יש בפועל "הכר" [משמעותו הרגילה של הפועל היא: שיטה ב-, הטעה במתכוון. התפתחות המשמע של הפועל ל: התנדנד, קרטע, נובעת מהבנה מוטעית של שירו של ריה"ל: "והאני כשכור יתעתע ויהפך" ("יהפך" = לועג, על-פי איוב יט, ג). בדוגמה שלהלן החליף יזהר את ה"אני" של ריה"ל ב"גיפ" ואת הדימוי "כשיכור" בדימוי של "כברווז" במשפט: "הגיפ יורד ובא מן היערפי, עמוס ומעומס ומהכר כברווז" (ימי צקלג, 175).

רוב התחדישים בסיפוריו של סי' יזהר מאופיינים בדרגת שכיחות נמוכה עד בינונית של מילות הבסיס בלשון הסטנדרטית. טענה זאת אפשר להוכיח באמצעות כל מדגם מקרי של תחדישים. כך בניסוי, שהשתתפו בו 68 נשאלים, כולם תלמידי כיתות י"א-י"ב בבית-ספר תיכון עיוני בירושלים אשר לשון אמם עברית, נתבקשו הנשאלים לדרג את מילות הבסיס של 18 תחדישים, אשר נדגמו באקראי מתוך רשימת התחדישים של סי' יזהר, על פני סולם שכיחות הנע מדרגת שכיחות 0, הנמוכה ביותר, ועד לדרגת שכיחות 10, הגבוהה ביותר. הערך הנמוך ביותר נמצא למילת הבסיס של התחדיש "פפז" (0.17), והגבוה ביותר - למילת הבסיס של התחדיש "הקליט" (7.27); דרגת השכיחות הממוצעת של כלל מילות הבסיס שנמצאה בניסוי: 5.01.

יש לראות ממצא זה, המתייחס לרובד של תחדישי הלשון בסיפורת של סי' יזהר, כחלק מתופעה רחבה יותר: מילונו של סי' יזהר מאופיין, ככלל, בדרגת שכיחות לקסיקלית נמוכה עד בינונית בלבד (שקד, 1993: 195-198). תופעה זאת היא שגרמה ליצחק שדה לדמות את סגנונו של סי' יזהר ל"מסך עשן סמיך" ולשאול:

מי ומי יכול לקרוא באופן עצמאי את סיפורי יזהר? [...] היבין אותו בוגר בית-הספר התיכון? או רק מורהו? או רק מי שהתמסר במיוחד ללימוד הלשון העברית בבית-הספר הגבוה? (מובא בספרו הנ"ל של שקד, שם: 195).

אין ספק כי תופעה כללית זאת מורגשת בחריפות יתרה ברובד של תחדישי הלשון, שבהם מוצלבת, לעתים קרובות למדי, דרגת השכיחות הלקסיקלית הנמוכה של מילת הבסיס בדגם מורפולוגי שאינו שכיח, או שהמטענים הסמנטיים שהוא נושא אינם מוגדרים היטב.

תחדישי הלשון בתוך ההקשר התחבירי

דרגת השקיפות של התחדיש היא, נוסף על הגורמים שכבר נמנו לעיל, גם פונקציה של משתנים תחביריים רבים, כגון מיקומו של התחדיש בתוך רצף המשפט, קיומה או היעדרה של מילת יחס הבאה לפניו, קיומם או היעדרם של סימני אחיוי (במשפט הכולל והמאוחה) או סימני שעבוד (במשפט המשועבד) ועוד.

ניתוח תחבירי שלם של משפטים, שבהם מוכלים תחדישי הלשון של סי' יזהר, חורג ממסגרת הדיון משני היבטים חשובים: א) שלא כמו בסעיפים הקודמים, שבהם נבדק התחדיש כ"פיגורה פרדיגמטית", מחייב הניתוח התחבירי להעמיד את התחדיש בתוך יחסי הרצף הסינטגמטי; ב) בניתוח כזה יש משום גלישה מן התחום הלקסיקלי של ה"Langue" אל ההקשר התחבירי החד-פעמי של ה"Parole". למרות חריגה זאת, כדאי להעיר על המשתנה התחבירי הבולט ביותר שיש לו השפעה על דרגת השקיפות של התחדיש בכלל, (Sturtevant, 1964: 96-109) ובסיפורת של סי' יזהר בפרט, הוא האנלוגיה התחבירית.

סי' יזהר עושה שימוש תכוף במבנים תחביריים אנלוגיים, המבוססים על יחסי נרדפות סמנטית בין התחדיש לבין האיבר התחבירי המקביל לו. תפקיד בולט במיוחד יש לתמורה במשפט הפשוט ולאיברים תחביריים חוזרים במשפט הכולל. יחסי הנרדפות הסמנטיים בין הלא-ידוע (התחדיש) לבין הידוע (האיבר התחבירי המקביל) מובילים, כתוצאה מהיקש תחבירי-סמנטי, לחשיפה של משמעות התחדיש.

נבחן דוגמאות אחדות, כולן לקוחות מ"ימי צקלג":

- 1) "יופיו המיוחד, הפראי, הפתוח, רחב-המידות, האין-קצין" (228);
- 2) "סתם זב־חוטם אחד, כלומאי, אפס" (82);
- 3) "ולא להליכה הנרפסת, המתנגפת, לעזאזל, הליכה קשה ונסחבת זאת" (263);
- 4) "הבהובים זעירים, יתושיים, אבק פיטוטים פעוטוטים" (102);
- 5) "הוטחה שפופרתו והוחבטה לתוכו בנזיפה" (142);

- (6) "נאטב על המקטרת ומתהדק ככה" (226);
 (7) "מעטות שכזו, מין דלות בתוך הכל" (194);
 (8) "ושתי רגליו זרוקות הרחק לפניו, קלבניות: נושקות עקב וצונחות כף לעבר זרתה" (182).

בכל הדוגמאות המובאות לעיל בולטת הנטייה לקבוע את המשמע של התחדיש באמצעות האנלוגיה התחבירית, המסבה את שימת הלב אל יחסי הנרדפות הסמנטית.

בדוגמאות (1), (2) נתון התחדיש בתוך שורה של לוואים במסגרת של משפט כולל, כאשר בין הלוואים השונים יש יחסים של נרדפות חלקית: פתוח = רחב מידות = אי־קצי; זב חוטם = כלומאי = אפס.

בדוגמאות (3), (4) נשען התחדיש הן על יחסים תמוריים בין האיברים התחביריים, והן על יחסים של נרדפות חלקית בין הלוואים בתוך כל איבר לעצמו. כך:

[הבהובים (זעירים : יתושיים)] = [אבק (פיטוטים : פעוטוטים)]
 או :

[הליכה (נרפטת : מתנגפת)] = [הליכה (קשה : נסחבת)]

בדוגמאות (5), (6) יש יחס של נרדפות חלקית בין הנשואים, שאחד מהם הוא התחדיש, במסגרת משפט האיחוי, כך:
 הוטחה = הוחבטה, או: נאטב = מתהדק

בדוגמה (7) מוסבר התחדיש "מַעֲטוֹת" [מן: מַעַט; כדאי להעיר כי סופית הגזירה השכיחה ביותר בתחדישי שה"ע של סי' יזהר היא "וֹת"] באמצעות התמורה ("מין דלות בתוך הכל"). דוגמה (8) מובהקת במיוחד: התחדיש "קִלְבָּנִי" [השורש: ק-ל-ב (= שלב, קשר)] מוגדר באמצעות משפט תמורה, המתרחב לכדי הגדרה מילונית כמעט.

הנטייה הכללית של סי' יזהר למבנים סינונימיים מנוצלת במקרים אלה כדי לפצות על דרגת השכיחות הנמוכה עד בינונית בלבד של בסיסי התחדישים. על תפוצתה הרחבה, יחסית, של תופעה זאת יכולה להצביע העובדה הסטטיסטית הפשוטה, שכמעט 15% מכלל התחדישים שבמדגם פועלים באופן דומה.

סיכום

דרגת השקיפות של תחדישי הלשון של ס' יזהר היא תוצאה של פעולת משתנים מורפולוגיים וסמנטיים אחדים, ושל ההקשר התחבירי שבתוכו משובץ התחדיש. ניתן לקבוע, כי ברוב המקרים פועלים משתנים אלה כמערכת משולבת, השואפת לאזן את עצמה בדרגת שקיפות בינונית: נטייה לדרגת שקיפות גבוהה של אחד מן המשתנים או יותר מתאזנת באמצעות נטייה נגדית לדרגת שקיפות נמוכה בלבד של משתנה או משתנים אחרים. ניתן לקבוע, כי בדרך כלל מאופיינים תחדישי הלשון של ס' יזהר בנטייה לדרגת שקיפות שלמעלה מבינונית מן האספקט המורפולוגי, ובנטייה לדרגת שקיפות שלמטה מבינונית מן האספקט הסמנטי.

נאזכר את הקביעה, כי הפוטנציאל התפקודי המנוגד של תחדישי הלשון מופעל במקרים רבים (אולם לא בכל המקרים) באמצעות דרגת השקיפות שלהם: דרגת שקיפות נמוכה מפעילה את הפוטנציאל הפואטי של התחדיש, ואילו דרגת שקיפות גבוהה - את הפוטנציאל הרפרנציאלי שלו. נמצא כי דרגת השקיפות הבינונית, המאפיינת כאמור את תחדישי הלשון של ס' יזהר, מפעילה בעוצמה שווה את שתי הפוטנציות המנוגדות שלהם כאחת: התחדיש "שקוף" במידה מספקת כדי למלא פונקציה רפרנציאלית מובהקת של סימון המציאות, ויחד עם זה הוא "אטום" במידה מספקת כדי להסב שימת לב אל עצמו קאל מבע לשוני מסוגנן, הסוטה מן הנורמה של הלשון הסטנדרטית, ובכך הוא ממלא פונקציה פואטית מובהקת לא פחות.

השיר, כדימויו השנון של סקולס, הוא בעת ובעונה אחת חלון, המשקף את "העולם" שמחוזה לו, ומקצה, שבתוכה משתקף הוא עצמו (Schole, 1977: 110). מתיחות זאת, שבין היות הסיפור חלון לבין היותו מראה, חריפה במיוחד בסיפורת של ס' יזהר, והיא מתגלה בכל המישורים של הטקסט; תחדישי הלשון שלו הם דוגמה מובהקת לכך.

ביבליוגרפיה

א. מקורות

סי' יזהר (1947), החורשה בגבעה, מרחביה, ספרית פועלים (סדרת "לכלי").

סי' יזהר (1958), ימי צקלג, תל-אביב, עם-עובד.

סי' יזהר (1963), סיפורי מישור, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד.

[ויץ, יי] (1966), מכתבי יחיעם ויץ, תל-אביב, עם-עובד.

ב. מחקרים

בן-פורת, ז' (1978), "הקורא, הטכסט והרמיזה הספרותית", הספרות, 26: 1-25.

ברונבסקי, יי (1975), מסה על הלשון, ספרית פועלים.

די-נור, מ' (1979), "הקשר בין משמעות לצורה בתצורות בעלות סיומת
ן-ן-ני", בתוך: מנחה לקודש - אסופת מאמרים על הלשון ועל
הנחלתה, מוקדש לשלמה קודש במלאות לו שבעים וחמש שנה,
ירושלים, המועצה להנחלת הלשון, 37-41.

יאקובסון, ר' (1986), "בלשנות ופואטיקה", בספרו: סמיוטיקה,
בלשנות, פואטיקה - מבחר מאמרים, ערכו: א' אבן-זהר וג' טורי,
תל-אביב, הקיבוץ המאוחד / אוניברסיטת תל-אביב, 138-166.

כרמי, נ' (1977), התבנית המונולוגית ומאפיינייה הלשוניים: עיונים
בסיפורי א"נ גנסין וסי' יזהר, אוניברסיטת תל-אביב, עבודת גמר
לקראת התואר "מוסמך".

מוציניק, מ' (1995), "מקדמות וצלהבים: תחדשים ותצורה אצל סי'
יזהר", בתוך: ספר הדסה קנטור, רמת-גן, אוניברסיטת בר-אילן,
130-134.

מירקין, ר' (1968), "למקורן של שתי תופעות בתחביר לשון הספרות",
לשונו לעם, 19: 8 (תמוז תשכ"ח), 212-218.

מעפיל, א' (1988), עיצוב המציאות בסיפורת של סי' יזהר, חיבור לשם
קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", ירושלים, האוניברסיטה
העברית.

ניר, ר' (1978), סימנטיקה של העברית החדשה, תל-אביב, עמיחי.

- ניר, ר' (1979), "יחידושי הלשון של אהרן מגד ב'עשהאל'", לשוננו לעם, 30: 6-7 (ניסן-אייר תשל"ט), 185-165.
- ניר, ר' (1993), דרכי היצירה המילונית בעברית בת-זמננו, תל-אביב, האוניברסיטה הפתוחה.
- סדן, ד' (1961), "במזל שור: בינה בלשונות השכמה וסביביהם", לשוננו 25: 3-4 (תמוז תשכ"א), 169-165.
- שור, שי (1971), "מילים מחודשות כגורם בסגנון ספרותי: ניסוי בלשון וקומוניקאציה", הספרות 2: 4 (מארס 1971), 807-799.
- שקד, ג' (1971), גל חדש בסיפורת העברית, מרחביה ותל-אביב, ספרית פועלים.
- שקד, ג' (1982), "מבוא לסיפורי ס' יזהר", בתוך: שקד, ג' ויי גולן (עורכים), חיים על קו הקץ: אנתולוגיה לסיפורת ישראלית, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, 45-47.
- שקד, ג' (1987), "ידיוקנו של האמן כחלוץ צעיר (על ס' יזהר)", עכשיו 51-54 (חורף-אביב תשמ"ז), 200-162.
- שקד, ג' (1993), הסיפורת העברית 1880-1980 [ד] בחבלי הזמן, הקיבוץ המאוחד/כתר.
- Leech, G.N. (1969), *A Linguistic Guide to English Poetry*, London, Longman.
- Scholes, R. (1977), "Towards a Semiotics of Literature", *Critical Inquiry* 4:1, 105-120.
- Sturtevant, E.H. (1964), *An Introduction to Linguistic Science*, New-Haven & London, Yale UP.